

PINTÉR CSILLA MÁRIA

Caritas non aemulatur: Othello, Bánk

„Ez igen különös egyéniség volt. Nagy különc, szörnyű komoly mindig, s igen rövid beszédű. Egy-egy szóval végzett mindent.”¹ Naplófeljegyzésében Déryné Széppataki Róza jellemzi ezekkel a szavakkal egykori színésztársát, akiről Jókai Mór 1899-ben a következőket írta:

„[...] még joghallgató korában kedvelte meg a színészetet. Itt működött akkor a rondellában egy magyar színésztársaság. [...] A társaság igazgatója volt Benke József, kitűnő tragikus színész, tudós fordító, később miskolci tanár. [...] Ennek és Balog Istvánnak a társaságánál szerepelt Katona József mint színész.”²

Greguss Ágost huszonnégy évvel Katona József halála után a róla szóló első életrajzi összefoglalóban,³ melyet a *Pesti Napló* 1854. augusztus 1-jei hasábjain tett közzé, megemlíti, hogy a magyar költőnek, drámaírónak, színésznek és rendezőnek Othello volt a legkedvesebb szerepe. Nem tudni, hogy színpadon megformálta-e, csak annyit állíthatunk, hogy alkatilag közel állónak érezhette magához. Katona személyiségéről elsőként 1858-ban, akadémiai székfoglaló előadásában Gyulai Pál adott képet:

„[...] méla, érzékeny, koraérett, de engedelmes, jámbor gyermek lehetett, mint férfikorában kevés szavú, de szenvedélyes, áradó kedélyű, de önmérséklő.”⁴

* A Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság által, *A zenetörténetírás kritikájától a zenekritikáiról művészetig* címmel, Tallián Tibor 70. születésnapja tiszteletére 2016. október 14–15-én megrendezett konferencián elhangzott előadás jegyzetekkel ellátott változata.

¹ Déryné emlékezései, kiad. és jegyz. Réz Pál, I (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955) (*Magyar Századok*), 172.

² JÓKAI Mór: „Katona József Bánk bánja [1899]”, in uő: *Írói arcképek*, szerk. LUKÁCSY Sándor (Budapest, Unikornis Kiadó, 1993) (*Jókai Mór Munkái* 29), 24.

³ GREGUSS Ágost: „Katona József [1854]”, in uő: *Írói arcképek*, kiad., bev., jegyz. MELLINGER Kamilla (Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1930) (*Magyar Irodalmi Ritkaságok* 30), 190–198.

⁴ GYULAI Pál: *Katona József és Bánk bán-ja* [1860]. Akadémiai székfoglaló előadás, 1860. október 29-én. Első közlés: *Budapesti Szemle* 4/11 (1860), 72–168. Online elérhető: <http://mek.oszk.hu/04900/04968/html/02.htm> (utolsó letöltés: 2019. április 5.).

Végletes lelki alkatára hívja fel a figyelmet Katona maga is színházi korszakában választott álnévvel: *Békési*. Bánk bán első színre lépésénél a szereplő leírásába minden bizonynyal önjellemzését is belefoglalta.

„Nemes Méltóság; mindenben gyanakodó tekintet; fojtott tűz, melly minden pillanatban kitörni láttatik, és minden környüállás azt árulja el, hogy mindenkor nagyobb indulat dühösködik belőlről.”⁵

A másik feltételezhető modellről megteremtője szerzői jellemzést nem ad. Lényegi vonásait ellenfele mutatja be az első felvonás kezdetén:

But he (as loving his own pride and purposes) (I,1)⁶
The Moor is of a free and open nature
That thinks men honest that but seem to be so (I,3)⁸

Na de ő presztízskérdést csinált belőle⁷
 A néger meg oly nyílt természetű:
 őszintének hiszi, aki csak látszik annak⁹

Az ellenség szeme mindig élesebb, mint a baráté. Egy csöpp önteltség és naivság: elegendő ahhoz, hogy Algernon Charles Swinburne szavaival ezt „a legnemesebb emberi lényt, amelyet valaha ember kitalált”,¹⁰ magával ragadja a pusztító-önpusztító indulat, a zélun.

ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ – *A szeretet nem féltékeny.*¹¹ A magyar mondat nem pontos fordítása az eredeti görög szövegnek. A féltékeny szó nyelvújítási találmány, mai jelentésében először Kazinczy Ferenc használta, s valószínűleg ő terjesztette el.¹² Bánkot szerelemféltőnek nevezi Katona, Istent pedig bosszúállónak Károli Gáspár.¹³ A forrás-kifejezés, a görög *dzélosz* elsődleges jelentése: buzgó, lelkes, fanatikus. A latin fordítás a görög szó egy másik jelentése alapján exegetál: *Caritas non aemulatur*. A szeretet nem

⁵ KATONA József: *Bánk bán* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983), 171.

⁶ WILLIAM SHAKESPEARE: „Othello, the Moor of Venice”, in *The Illustrated Stratford Shakespeare* (London, Chancellor Press, 1993), 863.

⁷ WILLIAM SHAKESPEARE: „Othello, Velence négere”, MÁRTON László fordítása, *Színház* 42/12 (2009), Drámamelléklet, 1.

⁸ SHAKESPEARE *Othello, the Moor of Venice*, 869.

⁹ SHAKESPEARE *Othello, Velence négere*, 6.

¹⁰ ALGERNON CHARLES SWINBURNE: *A Study of Shakespeare III*. <http://www.humanitiesweb.org/spa/lcp/ID/20344/c/308> (utolsó letöltés: 2019. április 5.).

¹¹ „Pál apostol első levele a korintusiakhoz, 13. fejezet, 4”. Lásd *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján*. (Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2008), 1288. Károli Gáspár fordítása szerint „a szeretet nem irigykedik.” „Pál levele a korinthusbeliekhez”, 13. fejezet, 4”. Lásd *Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész. Az Új Testamentom könyvei*. KÁROLI Gáspár fordítása (Budapest, Magyar Biblia Tanács) 1991), 206.

¹² Lásd JELENITS István: „Jegyzetek a féltékenységről”, in uó: *Élet és evangélium* (Budapest, Vigilia Kiadó, 1994), 36.

¹³ „Zsoltárok könyve, 94. zsoltár”. *Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész. Az Ótestamentom könyvei*. KÁROLI Gáspár fordítása. (Budapest, Magyar Biblia Tanács, 1991), 597.

vetélkedik, nem adja fel méltóságát. Nemes méltóság Bánk bánnak és Othellónak legmeghatározóbb személyiségvonása.

„Katona József tanulmányozta Shakespeare műveit. *Bánk bánja* félreismerhetetlenül a Shakespeare-féle tragédia bélyegét mutatja.” – írja Alexander Bernát.¹⁴ Döbrentei Gábor kolozsvári folyóirata, az 1813-ban alapított *Erdélyi Múzeum* hozott már Shakespeare-ért lelkesülő cikkeket. Döbrentei a drámák angol szövegét is ismerte. Az előző századnegyed magyarországi Shakespeare-rajongóiról ez nem mondható. Dávidházi Péter a magyar Shakespeare-kultusz történetét áttekintő, *Isten másodszüllöttje* című könyvében figyelmeztet, hogy „Shakespeare-t Magyarországon előbb magasztalták, mint ismerték. [...] Eredetiben olvasásához hiányzott a kellő szintű nyelvtudás; ha íróink egyáltalán kézbe vehették, szórványosan és külföldi (jobbára német vagy francia fordításban) olvasták.”¹⁵ Honi színpadon akkor még csak elvétve jelent meg egy-egy darabja, ám ezek a többszörös közvetítettség miatt átdolgozásoknak tekinthetők. Kazinczy 1790-ben készült, Friedrich Ludwig Schröder német szövege nyomán prózába átültetett *Hamlet*-fordítását eredetileg a gr. Ráday Pál és Kelemen László által Pest-Budán szervezett első hivatásos magyar színtársulat nyitóelőadásának szánta. Azonban be kellett látniuk, a *Hamlet* erre nem volt megfelelő. A darab bemutatójára végül Kolozsvárott került sor 1794. január 27-én az Erdélyi Magyar Színjátszó Társaság előadásában. A kolozsvári társulat ugyanebben az évben, március 24-én az *Othello, a velencei szerezcsen* című színdarabot is bemutatta K. Boér Sándor fordításában, ami úgyszintén Schröder német szövege nyomán készült.

Schröder 1776-ban a Hamburgi Színház Shakespeare-sorozatára készített *Othello*-fordítása a *Hamlet* szövegének átültetésével ellentétben, merészen hűséges maradt az eredeti dráma cselekményéhez. Werner Habicht a következőképpen ír Shakespeare-nek a német irodalmi–szellemi életben a 18–19. század során bekövetkezett újrafelfedezéséről: „Munkája során Schröder valószínűleg szem előtt tartotta Christian Heinrich Schmied két évvel korábban tett észrevételét, mely szerint az *Othello* Shakespeare egyetlen színdarabja, amelynek fordítását és előadását változtatás nélkül meg lehet kockáztatni.”¹⁶ A kijelentésnek némiképp ellentmond, hogy éppen Schmied volt az, aki a maga német verziójában Othellót alacsony társadalmi státuszból felemelkedett fehér velencei tábornokká változtatta át. Schröder nem félt megőrizni *Othello* bőrének színét sem. Az ötfelvonásos szomorújátékot – Kelemen László, ugyancsak Schröder fordítása alapján készült magyarításában –

¹⁴ ALEXANDER Bernát: „Shakespeare és Katona József” [1902]. Fölvastatott a Kisfaludy-társaság 1902. február 9-diki ünnepélyes közülésén, *Budapesti Szemle* 30/304 (1902), 110. kötet, 112.

¹⁵ DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszüllöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Budapest, Gondolat, 1989), 77., 80.

¹⁶ WERNER HABICHT: „Shakespeare and the German Imagination: Cult, Controversy, and Performance”, in Heather KERR – Robin EADEN – Medge MITTON (eds.): *Shakespeare: World Views* (Newark–London, University of Delaware Press, 1996), 89.

a Magyar Jászó Társulat első ízben 1795. június 3-án adta elő. Helyét a következő évszázadban is szilárdan őrizte a műsoron.

Katona József 1810-ben költözött a magyar fővárosba, és a következő évben kapcsolódott be a második pesti magyar színtársulat munkájába. Láthatta, játszhatta is Othellót. Gyulai Pál mondja, hogy „a kitünőbb színészek közé tartozott”. De hogy a drámát alaposan tanulmányozta, arról nem csak 1815-ben írt és 1821-ben átdolgozva megjelentetett *Bánk bán*jának felépítése, a motívum-azonosságok – bántó gyanú, tudatos elhatározással vállalt halál, túlélő, szenvedő gyilkos – tanúskodnak, hanem ügyvéd–drámaíró barátjának, Bárány Boldizsárnak 1816-ban vagy 1817-ben szerzői kérésre írt *Rostája* is. Bárány szövegéből kikövetkeztethető, hogy a kor magyar drámaeszményének Schiller mellett Shakespeare volt a másik legfontosabb vonatkozási pontja.

A romantika Shakespeare-kultuszának és a 19. század operai fellángolásának találkozásából született Gioacchino Rossini *Otello*ja. Bár a szövegíró, Francesco Maria Berio marchese di Salsa, Shakespeare forrásművéből, Giovan Battista Giraldi Cinzio *Il Moro di Venezia* című tanmeséjéből indult ki, Philip Gossett szerint jól ismerte Shakespeare darabját is.¹⁷ És ha Rossini *Otello*jának hallgatása közben nem ajánlatos is Shakespeare szövegére gondolnunk, azért nem kell lemondanunk műve főszereplőjéről, kinek személyét, legyen bármely műfajnak, nyelvnek vagy kornak kiszolgáltatottja, nem lehet nem szeretni (1–2. kottapélda).

The image shows a musical score for the aria 'Otello' by Gioacchino Rossini. The score is in G major and 2/4 time. It consists of a vocal line and a piano accompaniment. The lyrics are in Italian and are: 'Ah! sì per voi già sen to nuo vo va lor nel pet to per voi d'un nuo vo af fet to sen to infiam mar mi il cor. ah! sì per voi già sen to'. The piano accompaniment is marked 'pp' and 'p'.

1. kottapélda. Gioacchino Rossini – Francesco Maria Berio di Salsa: *Otello* (ossia il moro di Venezia), I. felv., No. 3 Aria con coro (Otello), 11–21.

¹⁷ Philip GOSSETT: „Rossini’s »Otello«”, in Gioacchino ROSSINI: *Otello*. CD (London, Philips Classics, 1978/1992, Nr. 432 456-2), 8.

The image shows a musical score for Rossini's *Otello*, Act I, scene 3, 'Aria con coro'. The score is in G major and 6/8 time. It consists of two systems. The first system shows the vocal line and the piano accompaniment. The tempo is marked 'Andantino' and the dynamics are 'pp'. The second system shows the vocal line with the lyrics 'Pre-mio mag-gior di que - - - sto da me - spe - rar non li - ce' and the piano accompaniment. The piano part features a prominent sixteenth-note pattern in the right hand.

2. kottapélda. Rossini: *Otello*, I. felv., No. 3 *Aria con coro* (Otello), 33–40.

Az 1816-ban készült zenei portré kétpólusú, de egységben marad. A felfokozott hangvételi, de ereszkedő alaprítmusú D-dúr győzelmi dalt a domináns hangnemben elhangzó hatnyolcadban lebegő *Andantino* nyugtatja meg. A hét évtizeddel későbbi, a velencei köztársaság katonáját mozgásában ábrázoló zenei képben még élesebb lesz az ellentét, ott a természetben, mint lelki tájon, a Cisz-dúr, ritmusa és dallama szerint is ereszkedő *Esultatét* szoborszerűen nyugodt, tercrokon E-dúr harmónia fegyelmezi. *Io son chi sono*¹⁸ – hirdeti mindkét *entrée*, mintha csak ellensúlyozni kívánná Jagónak az eredeti dráma első felvonásában önmagáról megfogalmazott, de érvényét tekintve kiterjeszteni kívánt kijelentését: „I am not what I am”.¹⁹

Rossini operájának magyarországi bemutatójára 1819-ben került sor a Königlich Städtisches Theater in Pest színpadán, vagyis a pesti német színházban.

¹⁸ Carlo GOLDONI: *La Locandiera* (Milano, Newton & Compton, 1994), 5. http://www.letteratura-italiana.net/pdf/Volume_7/t334.pdf (utolsó letöltés: 2019. április 5.).

¹⁹ SHAKESPEARE *Othello, the Moor of Venice*, 863.

Az intézmény egész következő évtizede a Rossini-kultusz jegyében telt,²⁰ az *Otello* tartós népszerűsége pedig a Bellini-, Donizetti-operák divathulláma és a legújabb párizsi operák pesti premiereit követően is kitartott, az 1840-es években mintegy huszonötször került színre a német színházban. A Nemzeti Színházban 1842-ben mutatták be, és műsoron volt 1844-ben is, amikor a *Bánk bán* megzenésítésének terve először felmerült. Az 1840-es évek derekán Shakespeare *Othello*ja is szerepelt a Nemzeti Színház műsorán. Katona József *Bánk bánja* 1839 márciusában került a Pesti Magyar Színház repertoárjára.

Erkel Ferenc 1836 és 1838 között volt a városi német színház másod-, 1838. január végétől a Pesti Magyar Színház (1840-től Nemzeti Színház) első karnagya. Erkel és Egressy Benjámin Katona drámája alapján készült művében a hőst nem látjuk ugyan diadalittasnak, de emlékezetünkbe idézi bajnok mivoltát, ki egykor „jellemben felismerte arcát” (3. kottapélda).

A verbunkos stílus ezen a helyen – Melinda és Ottó A-dúr kettősében, amely, ahogy Erkel sajátkezű elemzésében olvasható: „francia Stýlben van, később [...] olasz Stýlben megy által”²¹ – a hős és a hősnő idegenségét jelképezi abban a közegben, ami őket körülveszi. A győztes d-mollban megrajzolt zenei képét a magyar operában az Aszdúr Cavatina egészíti ki, ahol Bánk emlékezik vissza „boldog napjaira Melindával”. Az opera fordulópontja a második felvonás Bánk–Melinda duettje: ritmusbeli ostinátóját és dallamvonalát tekintve rokona lehetne a Rossini-opera harmadik felvonásában elhangzó – Dante *Isteni színjátéka* Infernójának ötödik énekbéli híres soraira komponált – gondoladalmak. Hangszerelés és intonáció alapján azonban még relevánsabb párhuzamot figyelhetnünk meg a gondolás panasza és Melinda Tiszaparti dalának tremoló-kíséretes, fúvósdallamos előkészítő jelenete között, melynek során két révész furulyázik a csónakban.

A távollévők reális, jelen idejű arcát mindig valamelyik Jago tükrében látjuk. „Motive-hunting”-nak nevezi a Shakespeare-szakirodalom az intrikus indítékának hiábavaló keresését. Talán a motívum hiányára vezethető vissza, hogy a szerepet mind Berio–Rossini, mind pedig Egressy–Erkel több személyre osztja. Velencében a zászlós mellett Rodrigo és Desdemona apja, Elmiro is részt vesz a cselszövésben, ahogyan a visegrádi palotában is többen vannak a sugalmazók. Legyenek bár jó- vagy rossz szándékúak, abban megegyeznek, hogy jelentéktelenek maradnak. De Credóval is tehetetlenek volnának, ha nem találnának cinkosokra Otello és Bánk személyében, akik maguk is megdöbbennek, amikor észreveszik, hogy az aggodalom, s nyomában a *gelus*, a „fagy” elárad szívükben. Dermedtségükből igazságszomjuk és segítőtársaik ragadják ki őket, akik elhítetik velük, hogy ügyük nemcsak, hogy az övékével azonos,

²⁰ TALLIÁN Tibor: „Operaművelés Magyarországon”, in GUPCSÓ Ágnes (szerk.): *„Szikrát dobott a nemzet szívébe.” Erkel Ferenc három operája. Bátorfi Mária – Hunyadi László – Bánk bán. Szövegkönyvek – tanulmányok* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet–Rózsavölgyi és Társa, 2011), 17.

²¹ BÓNIS Ferenc: „Erkel Ferenc a *Bánk bánról*”, in uő (szerk.): *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok I. Írások Erkel Ferencről és a magyar zene korábbi századairól* (Budapest, Zeneműkiadó, 1968), 63.

Allegro maestoso

151

Cor (Fa)

MELINDA

Mi-dőn ke-zem meg - kér-te, ám ő térd-re nem ro - gyott, de mint Al-fonz vagy Cae-sar ál - la

Allegro maestoso

pizz.
p

VI I

pizz.
p

VI II

Vle

pizz.
p

Vlc

pizz.
p

Cb

pizz.
p

152

Cor (Fa)

MELINDA

ott, sza-bad te - kin-tet és szív, kéz - be kéz, szem szem-be bát-ran s nyug-ton be - le -

a2

VI I

VI II

Vle

Vlc

Cb

3. kottapélda. Erkel Ferenc – Egressy Benjámin: *Bánk bán*, I. felv., No. 5 *Duetto e Scena* (Melinda, Ottó), 151–158. (Erkel Ferenc Operák kritikai összkiadás III/1)

a tempo

177

Picc *fz f* *fz* *fz*

Fl *fz f* *fz*

Ob *fz f* *fz*

Cl (si b) *fz f* *fz*

Fg *fz* *fz* *a2 p*

Cor (Fa) *fz* *fz*

Tr (Fa) *fz f* *fz*

Trb *fz* *fz*

Tb *fz* *fz*

Timp *fz* *fz*

BÁNK *fz* *fz* *fz* *fz*

BIBERACH *fz* *fz* *fz* *fz*

a tempo

VI I *fz f* *fz*

VI II *fz f* *ff*

Vle *fz* *ff*

Vlc *fz* *fz ff*

Cb *fz* *fz*

Áh, el a ki - rály - hoz, e-lég - té-tel ne - kem! A - das - sék viz - sza el - gázolt becsü - le -
lát. Áh, el a ki - rály - hoz, e-lég - té-tel le - gyen! Ne tűrj el mocs - kot el - gázolt becsü - le -

4. kottapélda. Erkel: *Bánk bán*, I. felv., No. 6 *Duetto* (Bánk, Biberach), 177–180.

(*Erkel Ferenc Operák* kritikai összkiadás III/1)

Andante

Otello

No più crede - le un a - ni-ma, Jago
 No più con-ten - ta un a - ni-ma
 no, che giu-mai si vi - de il cuor
 pro - pi - zio il ciel - mar -

7

vi - de per tan - ta cru - del - ta, il cuor mi si di - vi - de
 ri - de l'in - de - gna al - fin ca - dra, pro - pi - zio il ciel mar - ri - de
 per - tan - ta
 l'in - de - gna al -

6. kottapélida. Rossini: *Otello*, II. felv., No. 9 *Duetto* (Otello, Jago), 33–41.

de azonosítható a legfőbb bíró ügyével. A belső és a külső készítés szólamai hol fenyegető, hol pedig – és ez a félelmetesebb – gyengéd tercpárhuzamokban olvadnak össze (4–6. kottapélda).

A kettősök imitációs-párhuzamos szerkesztésmódja a drámák zenés változataiban jóval a végkifejlet előtt elárulja, hogy a hősök helyére azok a zelóták lépnek, kik „Bánk és Otello voltak egykor”. Késő, amikor ezt maguk felismerik. Mégis örömkönnyekeket hullatnak. De nem a zokogásuk, boldog haláluk fordítja a komédia kezdettől ereszkedő ívét a mélypontról emelkedő irányba, hanem Egressy–Erkel, Katona és Shakespeare művében Melinda és Desdemona utolsó szavai: *Jer, jövel, Bánk!*²² – *Bánkomhoz.*²³ – *Nobody; I myself: Farewell. Commend me to my kind lord. O, farewell!*²⁴

²² ERKEL Ferenc – EGRESSY Benjámín: „*Bánk bán*. Opera három felvonásban. Szövegkönyv”, in GUPCSÓ Szikrát dobott a nemzet szívébe, 336.

²³ KATONA *Bánk bán*, 300.

²⁴ SHAKESPEARE *Othello, the Moor of Venice*, 891.

CSILLA MÁRIA PINTÉR*Caritas non aemulatur*: Othello, Bánk

The most beloved character of József Katona, the Hungarian poet, playwright, and actor was Othello. It is not known if he had had the opportunity to play him on stage; all we can say is that he felt passionately close to the moor. Did Katona think about Othello while creating the title hero of his chef-d'oeuvre *The Viceroy Bánk*? In any case, the Hungarian playwright portrayed the character of the viceroy as simple and straightforward as did Shakespeare that of Othello. Is this similarity between the two title roles still perceptible in Ferenc Erkel's opera of the same title based on Katona's play and premiered in 1861? Does the Hungarian lord's operatic personality preserve the Shakespearian character of "the noblest man of man's making" (Algernon Charles Swinburne)? Did Gioacchino Rossini's *Otello*, premiered in 1819 in Pest, have an effect on Erkel's opera? In this essay I focus on the comparison of the two heroes. The investigation relies on some aspects of the rediscovery of Shakespeare's works in German and Hungarian intellectual life during the 18th and 19th centuries.